

MAKTAB KUTUBXONASI

NORMUROD NORQOBILOV

TEMUR G'ORI

Badialar

G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti
Toshkent — 1999

63. 3 (5U)

N 79

Tahrir hay'ati: Abdulla Oripov, Jo'ra Yo'ldoshev,
Yo'ldosh Saidjonov, Gulandon Alimova,
Karim Normatov, Nazira Jo'rayeva,
Jabbor Razzoqov.

Muharrir: *Nazira JO'RAYEVA*

H $\frac{4702620200 - 55}{M 352 (04) - 99}$ Rejaga qo'sh. 99

ISBN 5-635-01774-6

© Normurod Norqobilov,
G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot
va san'at nashriyoti, 1999 y.

SAFAR OLDIDAN

Tongni butun ekspeditsiya a'zolari hayajon bilan qarshiladilar. Ko'pchilik deyarli mijja qoqmadi. Axir oldimizda sir-sinoatga to'la safar mashaqqatlari ko'ndalang turganda, kimning ham uyqusi kelardi, deysiz. Qani endi, tezroq tong otsa-yu, tezroq yo'lga tusha qolsak. Ammo ekspeditsiya shoshqaloqlikni yoqtirmaydi. Puxta hozirlik ko'rishni talab etadi. Oshiqishda biror narsani esdan chiqarsangiz, ekspeditsiya barbod bo'ldi deyavering. Men buni yaxshi bilardim va bilganim bois, mashinaga yuklanayotgan har bir yukka ko'z-quloq bo'lib turardim. Boshqalar har qancha hayajonlansa-da, mening bunga haqqim yo'q edi. Temur g'orida ilgari ham bo'lib, shoshqaloqlikning oqibati yaxshilikka olib kelmasligini bilardim.

Qashqadaryolik bir guruh ijodkor do'stlarim bilan ilk bor Temur g'ori safariga otlanganimda hayajonimning cheki yo'q edi. Natijada, g'orning yarmisidan izimizga qaytishga majbur bo'lgandik. Holbuki biz g'orni shunchaki ko'rib, o'rganmoqchi edik, xolos. Oshiqishimiz tufayli hatto shu ishniyam to'la eplayolmagandik. Quruq qo'l bilan g'orni zabt etib bo'lmasligini o'shandayoq bilganman.

Endigi ekspeditsiyamiz maqsad yo'nalishi jihatidan juda zalvorli bo'lib, g'orni ko'rib, o'rganibgina qolmasdan, uni to'la-to'kis tasvirga olmoqchi edik.

Shuning uchun ekspeditsiya ishtirokchilarining asosiy qismini televideniye xodimlari tashkil etardi. Safarga baquvvat yigitlar tanlab olingan esa-da, ammo ularning birortasiyam ilgari bu xil ekspeditsiyalarga qatnashmagan, qatnashmagani bois, safarning o'ziga xos qiyinchiliklarini idrok etmoqqa ojiz edilar. Shuningdek, ular g'or haqida tuzukroq tasavvurga ham ega emasdilar. Birdan-bir bilganlari, tog'ning uzoq bir burchida ulkan g'or bor, ushbu g'or bir paytlar buyuk sohibqiron Amir Temurga qo'nalg'a vazifasini o'tagan. Temur g'orda kuch to'plab, yangi yurishlarga boshchilik qilgan, tamom-vassalom. G'or g'or bo'lgani uchun emas, tabarruk qadamjo bo'lgani sababli barchani o'ziga bamisoli ohangraboday tortar, Toshkentdan chiqishda boshlangan hayajon Yakkaboqqa yetib kelganimizda yanada kuchaygandi. Shu bois, ekspeditsiya ishtirokchilari Yakkabog'da ko'p hayallamay, tezroq tog' yo'liga tushishni o'ylardi. Ammo biz Yakkabog'da bir kun to'xtab, safar anjomlarini tayyorlashimiz lozim edi.

Yakkabog'da zo'rg'a bir tunni o'tkazgan yigitlar mening imillashimdan, ya'ni mashinaga ortilayotgan har bir buyum va anjomlarni qayta-qayta ko'zdan kechirishimdan ichdan g'oyat norozi edilar. Haddan ortiq ehtiyotkorligim birinchi tasvirchi Rustam Hakimning g'ashiga tegdi shekilli, oxiri noroziligini yashir-olmadi:

— Shuncha ashqol-dashqol nimaga kerak? — dedi to'ng'illab. — Boramizu, tasvirga olamiz-da, qaytamiz.

— Tezroq yo'lga tushaqolaylik, — deya uni quvvatladi rejissyorimiz Dilorom Karimova.

Ekspeditsiyada yagona xotin-qizlardan bo'lmish bu ayoldan gumonim bor edi: “Og'ir tog' yo'llariga chidash bera olarmikan, yurak betlab g'orga kira bilar-mikan?” Ammo bu ayol chidam va dovyuraklikda

hammamizdan oshib tushishini biz hali bilmasdik. Odamning qanaqaligi og'ir safarda bilinadi degandek, bu ayol ko'p jihatdan biz erkaklardan ustun chiqdi. Mayli, bu haqda keyin so'zlaymiz.

Mashinaga bir to'p arqonni uloqtirganimda, boshqalar ham chidab turolmadi.

— Shuncha yuk nimaga kerak, axir biz bir umrga ketayotganimiz yo'q-ku.

Shunda ekspeditsiyaga yangidan qabul qilingan yakkabog'lik Sharofiddin degan yigit cho'ntagidan bir quti chiqardi-da, dedi:

— Kerak paytda mana shu arzimas gugurt ham ekspeditsiyaning taqdirini hal etadi. Shuning-chun, akamni shoshirmanglar, anjomlarni yaxshilab tekshirib olsin. Tog' bilan o'ynashib bo'lmaydi. Tog' shahar yoki qishloq emas, kerak narsani yugurib borib olib keladigan. Maslahatim, hatto oyoqlaringizdagi paypoqlaringizga ham e'tiborli bo'ling, oyoq buyumlaringizni ko'zdan kechirib oling. Oqsoqlansangiz sheringizga ortiqcha yuk bo'lasiz. Tog'da arzimas yuk ham kishiga malol keladi.

Kezi kelganda bir kilo yuk ham kishiga malol kelib qolishini, tabiiy, ko'pchilik bilmasdi. Safar ishtiyoqi deyarli hammani o'ziga rom etib, ortiqcha hushyorlikka izn bermasdi. Yigitlar uzoqdagi tog'larga dambadam qarab qo'yisharkan, tezroq yo'lga tushmoqning payida bo'lishardi. Ammo ekspeditsiyaning rahbari bor, yo'l boshlovchisi bor, ularning ruxsatisiz mashina yo'lga tusholmasdi. Tashkiliy ishlarga rahbarlik qilayotgan yakkabog'lik Rayimqul Rajabov boshqalarning ko'ziga mendan kam yomon ko'rinmayotgan edi. Bir mahal u meni yoniga imlab qoldi va yuklar orasida turgan kattakon projektorga imo qildi.

— Mana bu chiroq lahmdan o'tarmikan, kattalik qilmasmikan?

O‘rtacha qozondan kichikroq chiroqqa nazar tashlarkanman, ko‘z o‘ngimda g‘orning lahm qismi gavdalandi. O‘rtacha gavdali odam bazo‘r sig‘adigan lahmdan quchoqqa sig‘mas chiroqni olib o‘tib bo‘larkanmi? Aytishlariga qaraganda, g‘orning asosiy qismi o‘sha lahmdan keyin boshlanarkan. Agar bu chiroq bilan borsak, o‘tgan safargidek lahmdan izimizga qaytishga to‘g‘ri keladi. Bu — ekspeditsiya barbod bo‘ldi degani...

Chiroq-chiroq deya, uning hajmini hisobga olmay jiddiy xatoga yo‘l qo‘yganimni darrov angladim. Oqibat, chog‘roq chiroq qidirishimizga to‘g‘ri keldi. Bu esa, turgan gap, jo‘nash muddatini yanada orqaga surib yuborardi. Shunda yigitlarning betoqatlanganini bir ko‘rsangiz. Til jag‘ orasida-yu, lekin ko‘zlarda oshkora norozilik ifodasi namoyon.

Men ularning noroziligiga e‘tibor bermagan ko‘yi mashina atrofini aylanar ekanman, ikkinchi tasvirchimiz Valijon sekin yonimga keldi.

— O‘sha g‘orda haqiqatan ham Temur yashaganmi? — deb so‘radi.

Men tasdiq ishorasida bosh irg‘adim.

— O‘-o‘, zo‘r ekan, — dedi u toqatsizligini zo‘rg‘a yashirib, o‘z navbatida, meni avrashga tushdi. — Kamera chirog‘iyam bo‘laveradi. Ortiqcha chiroq nimaga kerak.

Birinchi safarga chiqishda u kabi hovliqqanim esimga tushib, miyig‘imda kulib qo‘ydim. Shunda u ortiqcha gap foydasizligini sezdi shekilli, qiziqish bilan so‘ramoqqa tushdi.

— Temur g‘orda qancha yashagan va uni bunga nima majbur etgan? Shu haqda gapirib bering.

Xuddi shu narsa barcha ekspeditsiya ishtirokchilariga juda qiziq edi. Yo‘lda bir-ikki ma‘lumotlarni oshkor etgan bo‘lsam-da, asosiy gapni g‘orga yetganda, aniq-

rog‘i, Temur tomonidan g‘or og‘zida qurdirilgan supa ustida, bir zumlik tin olish paytida gapirib bermoqchi edim. Ammo qarshingda birov qiziqish bilan ko‘zingga tikilib tursa qiyin ekan, tiling o‘z-o‘zidan gapga tushib ketarkan...

MOZIYGA BIR NAZAR

Gapirayapmanu ko‘zim uzoqdagi yuksak tog‘larda, xayolimda esa sohibqironning g‘orda qo‘nim topganligini tasdiqlovchi ma'lumotnomalarni titkilash bilan o‘tkazgan uyqusiz tunlarim...

Birinchi muvaffaqiyatsiz safardan so‘ng, tarixiy manbalarga mukkamdan ketib, qadimiy sahifalardan Temurning g‘orga bog‘liq jihatlarini qidirarkanman, “Temur tuzuklari”da quyidagi qaydga duch keldim: “Bir necha razil kishilar bu sirni fosh qilib qo‘ygach, o‘ylanib qoldim. Mabodo Samarqand shahri ichida urush boshlasamu, biroq Movarounnahr ahli jang qilishdan qo‘l tortsa-chi? Unda nima bo‘ladi?! Shunday bo‘lgach, yaxshisi shahardan chiqib ketib, Samarqand tog‘larida joylashay, toki menga qo‘shilishni istaganlar xuzurimga kelsinlar. Shunda men katta sipoh to‘plab dushmanga qarshi jangu jadalni boshlagayman”.

“Samarqand tog‘lari” — Hisor tog‘ tizmalarining g‘arbiy tarmoqlari ekanligini inobatga olsak, “Temur g‘ori” o‘sha hududda, yanada aniqrog‘i, Yakkabog‘ tumanining Toshqo‘rg‘on qishlog‘i yaqinida joylashganini tasavvur etish qiyin emas.

Ammo bu yerda shunday bir savol tug‘iladi. Xo‘sh, Temurni g‘ordan boshpana qidirishga majbur etgan sabab nima? Nimalardan iborat u? Bu narsa o‘z-o‘zidan kishini tarixiy voqealar girdobiga nazar tashla-

moqqa majbur etadi. Busiz Temurning g'orga bog'liq jihatlari to'la ochilmay qolish ehtimoli yo'q emas. Shu bois, yana tarixiy ma'lumotlarga murojaat etamiz.

Amir Temur suronli tortishuvlar, janggu jadallardan so'ng Movarounnahr taxtiga o'tirganda endigina 25 yoshga to'lgan edi. Hijriy 762 (milodiy 1360—61) yili Mo'g'iliston hoqoni Tug'liq-Temurxon ikkinchi marta Movarounnahrqa qo'shin tortib keladi. Tunda u o'z ahdu-qarorini buzib, hokimiyatni Amir Temurdan tortib olib, o'g'li Ilyosxo'jaga topshiradi. Temurga esa sipohsolor (bosh qo'mondon) lavozimini taklif qiladi. Shu tariqa, Amir Temur va Tug'luq-Temur o'rtasida dastlabki ziddiyat urug'i nish uradi. Ilyosxo'ja davlat va siyosat sohasidagi layoqatsizligi tufayli mamlakatda jabr-zulm kuchayadi. Mamlakatda yuzaga kelgan siyosiy buzg'unchilikni bartaraf etishda amir Temur jonbozlik namunalari ko'rsatdi va uning obro'-e'tibori kundan-kunga osha boradi. Bu narsa Ilyosxo'jaga yoqmaydi. O'zi o'tirgan taxtidan cho'chigan Ilyosxo'ja makkorlik va g'ayirlik yo'liga o'tadi. Otasi Tug'luq Temurxonga maktub bitib: "Temur bizga qarshi isyon ko'tardi", deya tuhmat qiladi. Xon bu yolg'onga ishonib, Temurni yo'qotish haqidagi yorliqqa imzo chekadi. Bu yorliq, ne baxtki, Temurning qo'liga kelib tushadi. Shu soniyadan boshlab sohibqiron o'z atrofiga maslakdoshlarini, vatanparvar bahodirlarni yig'ib, hokimiyatni o'z qo'liga olishga jiddiy tayyorgarlik ko'rishga kirishadi. Biroq bir necha razil, sotqin kishilar sirni dushmanga fosh qilib qo'yishadi... Oqibat, Temur o'z tuzuklarida aytgandek, tog'u toshlarni makon tutadi.

"Temur tuzuklari"ni diqqat-la ko'zdan kechirgan kishi uning keyingi sahifalaridan ham tog'u toshlarga bog'liq voqealarni qidirib topishi mumkin. Seiston (Afg'oniston g'arbidagi viloyat) vodiysidagi janggu

jadallar oqibatida orttirgan yara-chaqalari bitguncha Amir Temur o'sha manzilgohda Garmser degan joyni makon tutadi. Biroq ob-havosi mijoziga to'g'ri kelmagani bois sohibqiron keyingi voqealarni "Tuzuklar"da shunday bayon qiladi: "Oltinchi kengashim shundan iborat bo'ldiki, Garmser tasarrufimga o'tgach va yaralarim tuzalgach, Balh sarhadidagi tog'larda, o'sha yerda yetarli qo'shin to'plab, Movarounnahr mamlakatini bo'ysundirish uchun yurish qilmoqchi bo'ldim. Bunda odamlar tarqalib ketib, qirq kishigina qolgan ekanmiz. Lekin ularning bari asilzoda, amirzoda va nasli pok yigitlar edi. Shundayin azamatlar bu og'ir kunlarda men kabi oltinu molsiz, oziq-ovqatsiz kishiga hamrohlik qilib, mening izmimga kirib tog'u toshlarda ergashib yurganlari uchun tangri taologa shukrlar aytdim".

Amir Temur hayotining shundan keyingi kunlari yanada shiddatliroq kechadi. Bo'lg'usi jahongir g'orda qo'nim topib, kuch yig'a boshlaydi. Ikki oy o'tar-o'tmas g'orda qirq kishilik jangchilarning safi bir yarim ming kishiga yetadi. Temur ularni guruh va to'dalarga bo'ladi. Ular bo'lg'usi janglar oldidan ham ruhiy, ham jismoniy tayyorgarlikdan o'tishadi. Hamma ish nihoyasiga yetgach, chiniqqan, o'ta yuksak harbiy tayyorgarlikdan o'tgan Amir Temurning bir yarim minglik qo'shini yigirma minglik Chingizxon avlodi lashkarini tor-mor keltiradi. Ilyosxo'ja sharmandalarcha zo'rg'a qochib qutuladi. Bu voqea taxminan 1363 yilda sodir bo'ladi.

Umuman olganda, Amir Temur 1348 va 1370 yillarda bir necha marta tog'u toshlar orasida qo'nim topgan va mazkur g'ordan ham boshpana, ham harbiy qarorgoh sifatida foydalangan.

YO'LDA

Xiyol ishtiyoqsizroq boshlagan hikoyam Valijondan boshqalarning ham diqqatini tortdi shekilli, birpasda atrofimga odamlar yig'ildi. Tinglovchi ko'p bo'lsa, kishining ilhomi kelarkanmi, hayajon ila so'zlamogga tushdim. Yig'ilganlar orasida yerli aholi vakillari ham ko'p bo'lib, ular bizga havaslanib boqishar, ko'zlaridan, bizni ham olib ketmaysizmi safarga. degan ma'noni o'qimoq mumkin edi. Ammo buning sira imkoni yo'q edi. Shunda menda hayrat hissi bosh ko'tardi. Temur tarixi haqidagi qisqa hikoyamni yakunlar ekanman, hayratimni yashirolmay so'radim:

— Temur g'ori sizning tumaningizda joylashgan, nahotki biron marta borib ko'rmagan bo'lsalaringiz?

— Yo'q, bormaganmiz.

— Ishdan qo'l tegmaydi-da.

— Sizdan eshitib turishimiz.

— Uzoq-da, uzoq bo'lmaganda borardik.

— Afsona bo'lsa kerak, deb yurardik.

— To'g'risi, ilgari hech eshitmaganmiz.

— Hozir ham uncha ishonmay turibmiz.

Ana sizga tabarruk qadamjolarga nisbatan hurmatu e'tibor. Temur g'ori haqida matbuotda yozilmagan deb bo'lmaydi. Yirik tabiatshunos olim Abdulla Mamatov matbuotda bir necha chiqishlar qilib, g'or haqida juda qiziqarli ma'lumotlar berishga harakat qilgan. Nahotki, odamlar ushbu maqolalarni ham o'qishmagan bo'lsa?

Bu hol ta'bimni juda xira qildi. Inson bolasi yumushu tirikchilik bilan qanchalik band bo'lmasin, yurt tarixiga nisbatan bu qadar loqaydlikni hech narsa bilan oqlab bo'lmaydi. Kishi faqat tirikchilik uchun dunyoga kelmaydi-ku, axir!

— Temur g'orini televizorda yaxshilab bir ko'rsating, shundan so'ng biz qo'zg'olib qolarmiz. — dedi davradagilarning biri xijolatomuz. — Emasam, shunday bir g'or borligiga ko'pchilik uncha ishonmaydi.

Bu orada kutilgan chiqoqni olib kelib qolishdi. Ekspeditsiya a'zolari jonlanishib, mashinaga chiqa boshlashdi. Shunda xijolat tortgan yigit yonimga kelib dedi:

— Aka, sizga yukchi kerak emasmi? Yuz kilogacha yuk ko'tara olaman. Meni ham olib keting, iltimos.

Tabiiy, uning iltimosi inobatga olinmadi. Negaki, ekspeditsiya sayr emas, yo'lda ne voqealar yuz bermaydi deysiz. Javobgarlik hissi ortiqcha ko'ngilchanlikka izn bermasdi. Yig'ilganlarning havasini qo'zg'atib, biz yo'lga tushdik.

Oradan ko'p o'tmay jo'shib oqayotgan Qizilsuv daryosi ortda qolib, qarshimizda Somoq qishlog'i yuz ochdi. Ana shu manzildan boshlab nomlari turli xil afsona va rivoyatlarga chulg'angan Haydarbuloq, Nauqishloq, Kaltaqo'l qishloqlari boshlanadi. Bu yerdagi qishloqlarga bog'liq rivoyatlarning o'zi bir doston, faqat qiziqsangiz, bas. Masalan, "Kaltaqo'l" qishlog'i haqida ikki xil rivoyat yuradi. Kaltaqo'lliklardan biri aytadiki, tog'u toshlar orasida qolib ketganmiz, hamma narsaga qo'limiz yetavermaydi, qo'limiz kalta. Unga qarshi ikkinchi rivoyat quyidagicha, ya'ni tog'u toshni vaqtinchalik qo'nalg'a tutgan Amir Temur shunday degan ekan: "Biz toqqa chiqib ketdik. Shunday bir yuksaklikka ko'tarildikki, endi g'animlarimizning qo'li kaltadir". Bizning o'yimizcha ikkinchi rivoyat haqiqatga yaqindir. Negaki, tog'u toshni makon tutgan jahongir xuddi shu maqsadni ko'zda tutgan. Ikkinchidan esa, keng dashtda jang qilishning hadisini olgan mo'g'ul jangchilari tog'u toshlarda aytarli darajada jangovor harakatlar olib borisholmagan. Tog'u toshni

vaqtinchalik qo'nalg'a tutgan Amir Temur bu kabi omillarni hisobga olgan bo'lishi tabiiy holdir.

Umuman olganda, tog' qishloqlarining har birida Temur nomi bilan bog'liq nimadir bor. Bu rivoyatlar asrlar osha bizgacha yetib kelgan. Bir-biridan qiziq va ibratomuz rivoyatlardan yana birini keltirib o'tamiz. Shulardan biri Darxon arig'idir.

... Temurning Samarqandni olish uchun bo'lgan dastlabki harakati mag'lubiyatga uchragach, u yaqin odamlari bilan toqqa chekinadi. Yura-yura shom qorong'isida Yakkaboqqa kirib kelishadi. Bu tuman-dagi Darxon qishlog'i, hozirgi "Sharq yulduzi" jamoa xo'jaligi hududining bir chetida yolg'iz bir kampir yashardi. Momoning ismi ham qishlog'iga uyqash bo'lgan ekan. Sipohilar nihoyatda toliqqan bo'lib, shu kulbada tunashga qaror qilishibdi. Kampir tungi mehmonlarni tog'liklarga xos ochiq chehra bilan qarshilabdi. Qashshoq bo'lgani bois kuchi atala pishirishga yetibdi. Taom suzilib, dasturxonga tortilibdi. Anchadan buyon tuz totmagan Temur atalani shosha-pisha ho'plagani bois og'zini kuydirib olibdi. Uni chetdan kuzatib turgan kampir mehmonning kimligini ham surishtirmay dilidagini tiliga chiqaribdi:

— O'g'lim, sening ovqat ichishing Temurning Samarqandga qilgan hujumiga o'xsharkan.

Kampirning bu so'zlaridan yosh Temur sergak tortibdi:

— U qanday hujum qilgan ekan, momo?

— Shoshqaloqlik bilan.

— Sizningcha qanday hujum qilish kerak edi, momo? — so'rabdi Temur.

Momo shunda jiddiy tarzda shunday javob qilibdi:

— Temur avval shoshilmasdan ko'zdan pana joyda kuch yig'ishi, keyin ham shoshqaloqlik qilmasdan, dabdurustdan Samarqandga hujum qilmay, oldin

kichikroq viloyatlarni olib, yana kuch yig'ib, so'ng poytaxtga hujum qilishi kerak edi.

— Temurni taniysizmi, momo?

— Yo'q, bolam.

— Uning o'ziga ham shu gaplarni aytarmidingiz?

— Albatta. Yurt ozodligi uchun kurashayotgan yigitga zora maslahatimiz asqotsa, degan o'yda aytardim, bolam.

— Demak, Temur shoshqaloqlik qilayapti deng?

— Yoshligiga borayapti-da...

O'sha rivoyatda aytilishicha, Temur bu achchiq haqiqatdan o'yga tushib qolibdi. Va bu haqiqat unga juda ma'qul tushibdi. Yana rivoyat qilishlaricha, tog'dagi g'orni ham kampir topib bergan ekan. Keyinchalik Temur hokimiyatni qo'lga kiritgach, Darxon momoning huzuriga chopar yuborib: "Tila tilaging-ni!" — degan.

Dono kampir bunga javoban shunday degan ekan:

— Menga molu dunyo kerak emas. Kuching yetsa, ariq qazdirib, qishloq ahlini, el-ulusni suv bilan ta'minla...

Amir Temur kampirning aytganlarini vojib aylabdi.

Hozirda ham elni obihayot bilan ta'minlayotgan Qizildaryodan tog'li Chig'atoy qishlog'i orqali qazib kelingan Darxon arig'i ana shu tariqa vujudga kelgan ekan. Ariq kampirning nomi bilan atalib kelarkan.

Ekspeditsiya Temur g'ori tomon qanchalik oshiqmasin, yo'lda qo'nim topmasdan o'tolmasdik. Yo'l juda og'ir edi. Geologlarning har yerda yura olishi mumkin bo'lgan qudratli mashinasi ham bu yo'lda o'jizlik qilib qolmoqda edi. Mashinaning motori qizib, tog' qishloqlaridan birida to'xtashga majbur bo'ldik.

Mashinadan tushar ekanmiz, tevaragimizni qurshagan go'zallik oldida lol turib qoldik. Qishloq ustiga engashgan ulkan cho'qqilar, qalin archazor o'rmonlar,

sharqirab oqayotgan suv, erta kuz bo'lishiga qaramay, ko'klam maysalariday tebranib turgan ko'm-ko'k o'to'lanlar, yon bag'irlikda yoyilib yurgan qo'y-qo'zilar, qirmizi rang olgan zirk butalarining ohista tebrinishlari, ular poyidagi, biz ilgari ko'rmagan, qandaydir chechaklar, umuman, borliq biz ko'nikmagan rang og'ushida rang-barang tovlanardi. Havorang tiniq shisha orqali ko'rayotgandek edik biz olamni. Qisqacha qilib aytganda, olam shu qadar go'zal va tiniq ediki, inson ko'zi barini to'la qamray olmasdi. Mashinada uncha bilinmas ekan, lekin turib kuzatganda, shunday bir sinoatga ro'baro' bo'larkan kishi, buni ta'rif va tavsif etmoqqa hanuz qalam ojiz.

Biz to'xtagan bog' ichidagi daraxtlarda allaqanday ulkan qushlarga ko'zim tushib, ajabsinib o'sha tomonga yurdim. Va bir ozdan so'ng hayratdan og'zim lang ochilib qoldi. Daraxtda kurkalar qo'nib turardi. Ko'zlarimga ishonmay, yana va yana tikilaman deng. Yo'q, ko'zlarim aldamagan, daraxtlardagi kurkalar edi. Tag'in ularni daraxtdan daraxtga osongina uchib o'tishlarini aytmaytiz. Boz ustiga, kishidan sira cho'chishmasdi. Vazni o'n-o'n besh kilolik va yerda og'ir yuradigan bu jonivorlarning xatti-harakatlari barchamizni lol qoldirdi.

— Bu yerda hamma narsa boshqacha rangda-ya, — dedi kimdir to'lqinlanib. — Borliqni havorang ko'zoynak orqali ko'rayotgandayman.

Bu fikrga barimiz qo'shilib turganimizda, qishloq erkaklari yetib kelishdi. Atrofga chalg'ib, uch-to'rt erkak naridagi soy bo'yida joy qilishayotganini ham sezmagani ekanmiz, yonimizga kelganlar g'oyat yoqimli tabassum bilan bizni o'sha tomonga taklif etishdi. Tabiiy, oshiqib turgan ekspeditsiya a'zolariga bu lutf unchalik yoqmad. Shunda ulardan biri e'tirozga o'rin qoldirmaydigan ohangda dedi:

— Dasturxondan quruq og‘iz bilan ketmaydilar, uyat bo‘ladi.

Tog‘liklar taomilini ozmi-ko‘pmi bilganim bois, yigitlarni soy bo‘yiga boshladim. O‘zimcha bir burdadan non tishlab turmoqchi edim. Boz ustiga, oshiqishdan foyda yo‘qligini, ming urinsak-da, bugun g‘orga yetolmasligimizni yaxshi bilardim. Buni faqat men bilardim, boshqalar esa hanuz oshiqardi. Ularga qolsa, qanot bog‘lashsa-yu, g‘or tomon ucha qolishsa. Ammo safar o‘z nomi bilan safar, yo‘lda kutilmagan holat va hodisalar uchrab turadi.

— Mehmon otangdan ulug‘ deganlar, — dedi bizni soy bo‘yida qarshilaganlardan biri, to‘kin dasturxondan xijolatga tushganimizni sezib. — Bizning qishloqqa Temur ham tushib o‘tgan. O‘tib, qaytishda nonushtani shu yerda qilgan...

— Ko‘rganday gapirasiz-a, — dedi kimdir biz tomondan.

— Eshitganmiz, — dedi mezbon pinak buzmay. — Bu haqda bizda aniq ma‘lumotlar bor. Lekin odatimiz shu, kelgan odamni mehmon qilmay jo‘natmaymiz. Tevarakni tomosha qilib, bir piyoladan choy ichsalaringiz, keyin bir umr esdan chiqorolmay yurasizlar.

Manzara haqiqatan juda ajoyib edi. Yoningda jo‘shqin soy, daraxtlarda kurkalar, naq manglayimizda ulkan cho‘qqilar,.. boya eslatganimizdek, bari boshqacha rangda...

O‘zbekning bu xil ajoyib taomillaridan boshim ko‘kka yetib turganda, nogohon ko‘zim naridagi daraxt soyasida o‘ynab o‘tirgan bir yarim yashar chamasi bolaga tushib qoldi. Bolakay o‘zicha chug‘urlar, og‘ziga chala g‘ajilgan suyak tishlab olgan oppoq kuchuk u tomon oshiqib kelardi. Ana u og‘zidagini bolaning oldiga tashlab, ol, deganday uni bola tomon surdi. Bola suyakni qo‘liga olishi bilan, ketiga burilib o‘ziga

suyak qidirib ketdi. Maysalar ustiga uloqtirilgan suyaklardan birini oldi-da, yana bola tomon zing'illadi. Unga yetmayroq to'xtadi-da, ustixonni panjalari orasiga olib ishtaxa bilan g'ajimoqqa tushdi.

Bolada suyak, itda suyak... Bu hodisadan anqayib turganimni sezgan mezbonlardan biri kulimsirab izoh berdi:

It topganini bola bilan baham ko'rmoqda.

Hartugil bola suyakni g'ajimadi. Birpas qo'lida aylantirib turdi-da, so'ng itqitib yubordi.

— Sizlarda hamma narsa qiziq ekan, — dedim hayratimni yashirolmay. — Kurkalarigiz daraxtda yursa, kuchuklaringiz topganini bola bilan baham ko'rsa, qayerga kelib qoldik o'zi, a?

Kaminani taajjubga solgan narsa odatiy hol shekil-li, mezbonlar kulib yuborishdi.

— Tabiat qo'ynidamiz-da, — dedi so'ng biri. — Hamma narsa asl holicha. Kuzatsangiz juda g'aroyib holatlarga duch kelaverasiz. — Sigirlarimiz o'zini bo'ridan himoya qiladi, gar g'azabi qo'zisa quyondek hurkak jonivor tulkini tarsakilab tashlaydi. Echki-larimiz kiyiklardan o'lgu olib, oylab tog'larda sanqib yuradi. Bizda bo'sh qo'yib qo'ygan jonivor tezda yov-voyilashib ketadi...

Mehmonlar o'zlarini bo'rilardan himoya qila oladigan sigirlarni baribir ko'z oldilariga keltirolmadilar. Bo'rilarning yovqurligi, tajavuzkorligi haqida ko'p o'qiganmiz, eshitganmiz, lekin sigirlar... Mehmon-larning hayratomuz nigohlarini sezgan mezbon asta hikoya qilmoqqa tushdi.

— Bu voqea poda boqib yurgan kunim yuz berdi, — dedi u. — Bizda poda navbat bilan boqiladi. O'sha kuni mening navbatim edi. Sherigim ikkimiz podani betga yoyib, yonboshlab yotgandik. Kech kuz. Tushga yaqin tinch o'tlab yurgan poda bir seskandi. Ne gap

deya, bunday qarajak, dovon tomondan o'n chog'li bo'ri enib kelmoqda. Bir-ikkita bo'lsa mayli edi, o'ndan oshig'-a. Bilsangiz, qo'rquvdan tarrakday qotib qoldik. Poda emas, o'z jonimiz ko'zimizga ko'rinib, bir xayolimiz qochsakmikan, deymiz. Lekin qochib qayoqqa ham borardik. Shunda ko'zim podaga tushib qoldi. Hozirgina betda yoyilib yurgan poda bir zumda yalanglikda g'uj tortgan. Bunisi-ku mayli, sigirlar davra tashqarisida qolgan ushoq mollarni ichkariga haydab kiritmoqda edi. Sigirlar tashqarida, mayda jonivorlar davra ichida... Sigirlar shoxlarini tashqariga qilib, o'ziga xos halqa hosil qilganidan so'ng, najot yo'lini top-ganday bo'ldim va sherigimni yetaklab, poda ichiga urib ketdim. Bu orada bo'rilar yetib kelishdi. Ular podaga har tomondan hujum qilib ko'rishdi va har safar ham sigirlar shoxiga ro'paro' kelaverdilar. Jonli halqa juda mustahkam bo'lib, bo'rilarning birortasi ham istehkomni yorib o'tolmadi. Birorta jonivorga ziyon yetkazolmadilar. Bu hol taxminan bir yarim soatcha davom etdi. Kimdir voqeadan xabar topib, qishloqqa xabar bergan ekan, odamlar otda kelib, bo'rilarni haydab yuborishdi. Mana sizga befahm deb o'ylagan sigirlarimizning farosati-yu jasorati. Shundan beri sigirlarga hurmat ko'zi bilan qarayman. Eng qizig'i, ular o'z jonlariga qayg'urib qolmasdan, mayda jonivorlarni ham o'yladi; ularni turtib-surtib halqa ichiga haydadilar. G'aroyib, juda g'aroyib hodisa.

Biz gurungga mahliyo bo'lib turgan paytimizda, mezbonlardan biri yon bag'irlikdagi sigirga ishora qildi.

— O'sha sigirlarning biri ana u.

Davradagilar bamaylixotir kavsh qaytarayotgan sigirga hurmat ko'zi bilan qarab turganida, tasvirchilarimizdan biri soy bo'yidagi ulkan xarsangtoshga chiqib, sigaret tutatgancha, tevarakni tomosha qilmoqqa

tushdi. Bundan mezbonlar allanechuk besaranjomlanib qolishdi.

— Anovu mehmonni chaqiring bu yoqqa, — dedi biri xijolat aralash. — Temurtosh u. Unga chiqmoq, suyanmoq gunoh. Temur g‘or tomonga o‘tgan-qaytgan kezlari mana shu tosh yonida otdan tushib, suvga enarkan. Muqaddas tosh bu...

Yerlik aholining rivoyatlarga qattiq amal qilishlarini bilganim bois, ortiq so‘rab-surishtirishdan o‘zimni tiydim. Lekin tabiiy bir holatni sezdimki, tashnaligini qondirmoq niyatida bo‘lgan odam-soyga xarsang yonidagina enishi mumkin edi. Kim biladi, bu rivoyatda ham jon bordir balki.

Tevarak-atrof qanchalik tarovatli, guring nechog‘li qiziqarli bo‘lmasin, ekspeditsiya hanuz oshiqardi. Temur qadamjolaridan biri hisoblanmish g‘orni o‘z ko‘zlari bilan ko‘rmoq ishtiyoqida yonishardi. Bu borada ular yosh boladan farq qilishmasdi, faqat injiqlik qilishmasdi, xolos. Buni sezgan mezbonlardan biri kulib dedi:

— Oshiqishdan foyda yo‘q. Hozir yo‘lga tushgan taqdirlaringizda ham yarim tundagina Toshqo‘rg‘onga yetib borishlaringiz mumkin. Toshqo‘rg‘ondan narisi ham ancha yo‘l. Ertaga tushga yaqin manzilga yetsalaringiz ham katta gap.

— Hamma oshiqadi, — dedi yoshroq bir yigit. — Ming aytsang-da, baribir shoshilishadi. Nima balo, g‘orning ohangrabosi bormi deyman.

— Siz o‘zingiz borganmisiz? — deb so‘rayman men.

— Borganman, lekin kirmaganman.

— Qanaqasiga?

— Kirish uchun chiroq kerak, mash‘ala kerak, kirishning o‘zi bo‘lmaydi-da.

— Ko‘pchilik yarmidan qaytadi, — dedi boshqa bir mezbon. Lekin oxirigacha kirdim, deb lof urishadi.

— G‘or tubidagi ko‘lda cho‘mildim deganlar qancha, — dedi mezbonlardan yana biri. — Holbuki, ko‘lda cho‘milmoq tugil, oyoq suqib bo‘lmaydi. Sovug‘i miyanga chiqadi. Menga boshqa bir narsa juda alam qiladi. Temur g‘orini ko‘rgani, ziyorat qilgani chet ellardan kelishadi. Kelganlar mana shu yo‘ldan o‘tishadi. Ammo o‘zimizdan keluvchilar yo‘q. Oldindan oqqan suvni qadri yo‘q, deb shuni aysalar kerak-da. Shaxsan men har yili bir borib kelaman. Va har safar chuqur xayollarga botib qaytaman. Vatan taqdiri deya buyuk sohibqiron ne azoblarni boshidan kechirmagan, toshni to‘shamcha qilgan kezlarida ne xayollarga borgan ekanlar. Bu qadar jasoratni u kishi qayerdan topgan? Nechuk biz avlodlar bu qadar unutuvtuvchanmiz? G‘urur va faxr hissi nechun qalbimizni tark etmoqda? Hatto tarixda yuz bergan jasoratli ishlarga, voqea va hodisalarga ishonchsizlik ko‘zi bilan qarashga ko‘nikmoqdamiz? O‘tgan yili bir sayyohni ergashtirib bordim. G‘orga kirishga yuragi betlamaydi-yu, g‘orni Temur qo‘nolg‘a tutganiga ishonmay turibdi. Bu yerda Temur bo‘lgan, deb g‘orning peshonasiga yozib qo‘ymagan-ku, deydi. Jahlim chiqib, umringizda kitob o‘qiganmisiz desam, yoshligimda birikki ertak kitoblarni o‘qiganday bo‘lganman, keyin vaqt bo‘lmagan, deydi. Unda nega keldingiz, desam, u, xazina-pazina yashirilgan bo‘lsa-ya, degan umidda kelgandim, deydi. G‘orni ko‘rib, xazinani ham esidan chiqarib iziga qayta qoldi. Kirishga yuragi betlamadi...

Uning bu gaplari davraga sal sovuqlik solgan bo‘lsa-da, bir ozdan so‘ng ko‘ngil xiraligini unutdik. Mezbonlarga rahmat aytib, yo‘l tadorigini ko‘ra boshladik.

— Yo‘lda bo‘ri ko‘rsalaringiz tajavuz qilishni xayolga ham keltirmang, — dedi mezbonlar samimiy xayrla-

shishar ekan. — Yo‘lda uchragan bo‘ri yaxshilik alomati, ishingiz baroridan keladi.

— Balki ayiqlar ham uchrar? — dedi tasvirchimiz Valijon tashvish bilan. — Ayiq uchrab qolsa, nima qilamiz, a?

— Ayiqlar makoniga borayapsizlar, — dedi o‘zini ovchi deb tanishtirgan semizgina bir yigit. — Lekin birorta ham ayiqni ko‘rolmaysizlar. Ular sizni ko‘rishadi, kuzatishadi, ammo sizlar ularni ko‘rolmaysizlar. Tog‘ ko‘rinishdan cheksiz-chegarasiz tuyulgani bilan, amalda yirik jonivorlar tomonidan xududiy bo‘linishlarga ega. Har bir ayiq o‘z hududiga xo‘jayinlik qiladi. Borgan odam doimo uning kuzatuvida bo‘lib, to hududidan chiqib ketmaguncha ortidan misoli soyaday ergashib yurishi ham mumkin. Tegmasangiz tegmaydi, tegsangiz siylab turmaydi. Qisqasi, tog‘ bo‘rilari dashtga enmagandek, dasht bo‘rilari toqqa o‘rmalamaydi. Faqat odam bolasigina chegara bilmaydi. Duch kelgan yerda sanqib yuraveradi. Jonivorlar o‘rtasida esa tartib bor, shu tartib buzilmasa bo‘ldi, jonivor sizga botinmaydi. Aytishlariga qaraganda, Temur davrida tog‘da jonivorlar juda serob bo‘lsa-da, u kishi o‘n jonivordan bittasini otmoqqa ruxsat berarkan. O‘zboshimcha va isrofgar sayyodlarni qattiq jazolar ekan. O‘tgan asrning oxirlarigacha tog‘larda sheru qoplonlar bor ekan, hozir esa ularni otliqqa ham topolmaysiz. Qirib yuborilgan bari...

Gurungni bu yog‘i yana Temurga bog‘lanib, biz yuqorida aytib o‘tilgan “Kaltaqo‘l”, “Darxon arig‘i” haqidagi rivoyatlarni shu yerda eshitdik. Biroq suhbat qanchalik qiziqarli bo‘lmasin, oldimizda maqsad ko‘ndalang yotar, biz qorong‘i tushmasdan Toshqo‘rg‘onga yetib olish umidida yana yo‘lga tushdik.

YANA YO‘LDA

Bag‘ri keng, suhbat shirin tog‘liklar bilan xo‘shlashib, yo‘lga tushganimizda, quyosh qiyomdan oqqandi. Motori obdan sovutilgan qudratli mashina bamisoli toychoqday gijinglab yo‘lning tanobini torta boshladi. Ammo uning “gijinglashi” navbatdagi dovongacha davom etdi. Yo‘l keskin yuqorilab, mashina bazo‘r o‘rmlashga tushdi.

Yo‘l ilonizi. Ayrim burilish joylari shu qadar tor va keskin ediki, mashina yo‘lda davom etishi uchun bir necha marta orqa-oldinga harakatlanib, burilib olmog‘i lozim edi. Chor-atrofga qaragan kishining vahmi kelardi. Past tubsiz jarlik. Biz osmonda ko‘rib o‘rgangan bulutlar endilikda shundoqqina oyog‘imiz ostida suzib yurardi. Quyidagi asriy archalar misoli nuqtaday bazo‘r ko‘zga tashlanadi. Chap yonimizdagi jarlik tubsizligi bilan yuragimizga dahshat solsa, o‘ng tomondagi tik qoyalar, ulkan toshlar bu dahshatni battar kuchaytirar, biz o‘zimizni xavf-xatarlar girdobiga tushib qolgandek his etardik. Yakkabog‘lik yo‘l-boshchimiz Sharofiddindan bo‘lak hammaning uni o‘chgan, ba‘zilar ko‘zini chirt yumib olishgan edi.

Yuzaga kelgan vahima hissini yo‘qotish uchun Sharofiddindan so‘rayman:

— Biz Temur davrida mavjud bo‘lgan qadimiy yo‘llar bo‘ylab ketayapmizmi, yo bu yo‘l keyin paydo bo‘lganmi?

— Yo‘q, o‘sha qadimiy yo‘nalish bo‘ylab bormoqdamiz, — dedi u ishonch bilan.

— Bunga ishonarli dalilingiz bormi?

— Dalil — tog‘ tabiati va jonivorlarining o‘ziga xos xususiyatlaridir.

— Kengroq sharhlangiz.

— Tog‘da yuzaga kelgan arzimasi torgina so‘qmoqning ham umri juda uzoq bo‘ladi. Tog‘ jonivorlarining aksariyati yo‘lsiz joylarda tentishdan ko‘ra tayyor so‘qmoqlardan yurishni ma‘qul ko‘radi. Boz ustiga, so‘qmoq duch kelgan yerda paydo bo‘lavermaydi. So‘qmoqlar tog‘ jonivorlari tomonidan nihoyatda zukkolik bilan solinadi. Bunda mazkur yerning tabiati, past-balandligi, qulayligi va o‘ng‘ayligi obdan hisob-kitob qilingan bo‘ladi. Bu “hisob-kitob”ni yovvoyi jonivorlar hissiy bir tarzda amalga oshiradilar. G‘orga yo‘l tortgan Temur ham yovvoyi jonivorlar solgan so‘qmoqlardan foydalangan bo‘lsa ajab emas. Oqibat, tor so‘qmoq kengayib, rosmana yo‘l shaklini olgan. Rosmana yo‘l esa juda uzoq vaqt saqlanadi. Yo‘q deganda, undan ensiz so‘qmoq qoladi. Bundan tashqari, bu tog‘da shundan bo‘lak qulay yo‘lning o‘zi yo‘q. Demak, hozir biz Temur izidan bormoqdamiz.

Yo‘l yanada yuqorilab, bahsga ortiq izn bermaydi. Mashina vahimani tarzda chayqaladi. Yurak uvishgandan uvishib oldinga tikilasan. Ayrim joylarda yo‘l shu darajada torki, mashinaning o‘ta olishiga ishinging kelmaydi. Mashina hali zamon pastga qulaydigandek, o‘rindiqlik bandiga tirmashasan. Ko‘zlaringni chirt yumib, yomon holatni kutasan. Haytovur, sen qo‘rqib kutgan hodisa yuz bermaydi. Mashina ilgariylashda davom etadi. Shunda, eng yaxshisi, atrofga qaramaslik lozimligini sezasan. Biroq go‘zal manzaralar dambadam almashinib turgani bois, ko‘zing o‘z-o‘zidan tevarakka ketib qolaveradi.

— Bunaqa yo‘lda piyoda yurgan ma‘qul, — deydi Sharofiddin tashvishlanayotganini yashirishga tiri-shib. — Shunda tog‘ni yaxshiroq tomosha qilishing mumkin. Lekin shofyor usta ekan, ishonsa bo‘ladi unga.

Mana shu xil vahimalar og‘ushida kechga tomon dovon tepasiga chiqib bordik. Zo‘riqqan mashina og‘ir pishillab to‘xtadi. Oyoqning chigalini yozish uchun pastga sakraymiz. Kechki quyosh nuridan borliq shu qadar fusunkor tus olgan ediki, bu go‘zallikni qamrab olmoqqa idrok ojizlik qilardi. Biz go‘yo yerning eng baland cho‘qqisiga chiqib olgandek edik. Ammo qarshimizda yangi-yangi dovonlar qad rostlab turgani sababli bu hisdan o‘zimizni mosuvo qildik.

Men mashina atrofini aylanib yurgan haydovchiga zimdan nazar tashlayman. Sho‘rlik jiqqa terga botganidan ko‘ylagi shalabbo bo‘lib ketgandi. Demak, u qanchalik chapdast bo‘lmasin, yo‘lda bizdan kam qo‘rqmagan.

— Sezayapsizmi, havo ancha siyrak ekan, — dedi Dilorom Karimova, atrofni suqlanib tomosha qilarkan. — Bundan chiqdi dengiz sathidan juda yuqorilab ketibmizda, a?

— Bu yerlar bir paytlar okean tubi bo‘lganligini bilasizmi? — deyman unga javoban. — Biz oyoq bosib turgan mana shu dovon qadim zamonda, ilmiy ibora bilan aytganda, neogen davriga qadar suvlik bilan qoplangan. Bu tog‘u toshlaru, anovu osmono‘par cho‘qqilar o‘rnida Tetis bahr ummoni mavjlanib oqqan. Taxminan 27 million yil muqaddam sayyora-mizda ulkan tabiiy jarayonlar yuz bergan. Tinch okeanning ortga chekinishi, buyuk muzliklar erasining boshlanishi yerning qiyofasini tubdan o‘zgartirib yuborgan. Oyoq ostimizda mavj urgan suvlik ham janub tomonga qarab ming chaqirimlab chekingan hamda hozirgi Hind okeani xududigacha borgan. Tog‘u toshlar masalasiga kelsak, bu yer usti va zamin qa‘rida ro‘y bergan keyingi tektonik jarayonlar hosilasidir...

— Dahshat! — deydi hamsuhbatim. — Odamning hech ishongisi kelmaydi. Ona zamin oldida zarraning zarrasimizu, lekin goho o‘zimizni osmon his qilamiz... Baribir shu gaplarni bekor aytdingiz?

— Sabab?

— Men tog‘lar sehri bilan yashayotgan edim. Nazarimda, tog‘lar yer paydo bo‘lishi bilan mavjuddek edi. Gapingizga qaraganda, tabiiy jarayonlar hosilasi ekan.

— Bu yorug‘ olamdagi jamiki narsa tabiiy jarayonlar hosilasidir.

Ammo tezda bu suhbatni unutib, yana tog‘larga mahliyo bo‘lamiz. Tasvirchilarimiz fursatni qo‘ldan boy bermaslikka tirishib, tasvirga olish bilan band. Kimdir toshlar orasida o‘tgan yildan qolgan kirlangan qorlarni ushatish bilan ovora. Ammo muz qotgan qorlarni ko‘chirmoq oson emasdi.

BO‘RI

Mashina motori sovugach, haydovchi, ketdikmi, deya menga qaradi.

— Toshqo‘rg‘ongacha uzoqmi? — deb so‘rayman, o‘rkachli qoya boshiga qo‘nib turgan quyoshga hadikli qarab.

— Hali ancha yuramiz, — dedi haydovchi ham o‘g‘rincha quyoshga ko‘z tashlab. — Tog‘ yo‘li shuda, hech qachon mo‘ljallagan vaqtingda manzilga yetolmaysan. Bu yog‘iga endi tun qorong‘isida paypaslanib yo‘l bosamiz.

— Siz bir umr geologlar bilan ishlagan odamsiz, — deyman undan ham ko‘ra o‘zimga dalda berish uchun. — Bu xil yo‘llar siz uchun cho‘t bo‘lmasa kerak?

Tog' o'z nomi bilan tog', u har qanday dovyurak odamning popugini pasaytirib qo'yishi mumkin.

U shunday derkan, menga savolomuz qarab qo'ydi. Uning qarashidan maqsadini anglab izoh berdim:

— Avvalgi safar bu yo'ldan yurmaganmiz. Langar yo'li-yu, "Oybek" sovxosi orqali g'orning tepa qisidan tushganmiz.

— Langar yo'li tekisroq, — dedi haydovchi. — Lekin u yo'lda bunaqa go'zal manzaralar yo'q...

Men uning fikriga qo'shilgan holda kabinaga ko'tarildim.

Biz qizg'ish tuproqli tekislikdan o'tib, kulrang xarsanglar sochilgan maydonga kirib borarkanmiz, mashina ilkis to'xtadi. "Bo'ri!" — dedi kimdir. Barimiz mashina oynasiga yopishdik va yo'l bo'yida turgan ulkan tog' bo'risini ko'rdik. Yirtqich biz tomonga xushlamay qarab turardi. Qarashidanoq kishi eti junjikadi, ko'pchilik bo'lsak-da, uning jiddiy va viqorli qarashi hammamizga g'alati ta'sir qildi. Bir zum anqayib turdik-da, so'ng yana olg'a yurdik. Bo'ri istamaygina quyiga ena boshladi. Ortiga qaray-qaray, oshiqmay ketdi.

— Ura, ishimiz unarkan! — dedi kimdir. — Bu yaxshilik alomoti.

Shunga qaramay, uning cho'chimasligi bizda yoqimsiz taassurot uyg'otgandi. Negadir u bizni xushlamay qarshiladi. Nima uchun?

— Jonivor-da deymizu, lekin uning xushlamay qarshilashiga biz odamlarning o'zi aybdor, — dedi Sharofiddin. — Ko'pchilik tog'da ko'p noma'qulchiliklarni qiladi. Hatto shunchaki dam olishga chiqqanlar ham o'zidan qandaydir noxush iz qoldiradi. Archalarni yoqadimi-ey, hayvonlarni qo'rqitadimi-ey... Tog' jonivorlari buning hammasini kuzatib turadi. Biz sezmaymiz, lekin ular kuzatishadi. Shuning uchun

toqqa kelayotgan odamlarni adovat ko'zi bilan qarshilaydilar. Ko'rdingiz, hatto cho'chishni o'ziga ravo ko'rmadi. O'zini xuddi tog' egasidek tutdi. Aslida ham shunday emasmi. Biz kelamiz-ketamiz, ular esa bir umr tog'da yashaydi. Ularning o'z qonun-qoidalari bor, biz ularning qoidalarini doim buzib turamiz.

— Tunda uchrasa, yamlamay yutsa kerak, a? — dedi Valijon.

— Yutmoq niyatida bo'lsa kunduziyam qarab turmaydi, — dedi Sharofiddin. — Lekin bo'ri kamdankam hollarda hamla qiladi. Yayov odamning maqsadini bir qarashdayoq anglaydi. Uning yomon ko'rgani texnika. Negadir yovvoyi jonivorlar texnikani juda yomon ko'rishadi. Boya yo'ldagi bo'rining bez bo'lib turish sababi shu bo'lsa kerak. Yovvoyi tabiatga zamonaviy texnikalar negadir uncha mos tushmaydi. Uyg'unlikka putur yetkazadi. Agar biz poyi-piyoda kelayotganimizda edi, u biror tosh panasiniga o'tib, zimdan kuzatmoq bilan cheklanib qo'ya qolardi. Mashinada chiqaverib ular yuragida adovat hissini uyg'otib qo'ygan bo'lsak kerak. Shundan o'zga sabab ko'rmayapman men.

Sharofiddinning gapida jon bor edi. Haqiqatda yovvoyi tabiat texnika suroni bilan uncha chiqisholmaydi. Yovvoyi jonivorlar mashina hidini miltiq dori isidan kam yomon ko'rishmaydi.

Mashina zimziyo tun qo'ynida paypaslanib harakatlanadi. Toshqo'rg'ondan esa hanuz darak yo'q. Hammamiz mashinaning tinimsiz silkishidan shu qadar holdan toygandikki, yerga tap-tap tashlab uyquga ketgimiz kelardi. Ammo safar o'z nomi bilan safar, ortiqcha injiqliklarni xush ko'rmaydi. Lekin deyarli hammamizning ko'z o'ngimizda yo'ldagi bo'rining viqorli qarashlari saqlanib qolgan, o'zimizni mezbon

unchalik xushlamagan xonadonga kirib qolgandek his etardik...

Uzoqdan Toshqo'rg'on chiroqlari miltillab ko'ringanda, vaqt allamahal bo'lgandi.

TOSHQO'RG'ON

Dunyoga kelib ne-ne tonglarni ko'rganmanu, lekin Toshqo'rg'on tonggidek tarovatli tongni birinchi bor ko'rishim.

Tunda toshqo'rg'onlik Asadulla Salohiddinovning xonadoniga tushgancha, tongda, bazo'r ko'z ocharkanmiz, Sharofiddinning ovozidan sergak tortdik. U quvnoq ovozda qichqirardi:

— Kim jannat rangini ko'rmoqchi bo'lsa, tezroq tashqariga chiqsin!

Tabiiy, jannatning ne rangdaligini biz tasavvur ham qilolmaymiz. Ammo ochiq eshikdan shu qadar totli havo ufurib turardiki, ortiq cho'zilib yotmay, birin-sirin tashqariga chiqdik. Tashqariga chiqishimiz bilan ko'z o'ngimizda shunday go'zal manzara namoyon bo'ldiki, uni ta'riflashga so'zning qudrati kamlik qiladi. Tabiat bizning tashrifimizni qutlaganday, dunyodagi bor ranglarni go'yo bir erga jamlaganday edi. Mavjud ranglar o'tkirlikdan ko'ra mayinlikka moyil edi. Qishloq ko'kish rang hovur ostida mudrar, cho'qqi boshidagi bir parcha bulut alvon rangga qorishib, tog' bilan uyg'unlashib ketgan, cho'qqi poyidagi yashil archazor harir ro'mol ostida mudrayotgandek edi. Qiyalikdan o'ynoqlab oqayotgan jilg'a xuddi oltindek tovlanar, unda tog' boshida nurli qo'llarini har tomonga cho'zib turgan quyoshning olovli kokillari aks etardi. Borliq bu go'zallikdan dong qolganday sukunatda edi. Faqat uzoq-uzoqlardan kakliklarning

sayrog'i elas-elas quloqqa chalinadi. Go'zallikka shikast yetkazib qo'yadigandek, nam maysalarni avaylab bosib borarkanman, uy egalarini befarqligini ko'rib taajjubda qoldim.

— Nima sezmayapsilarmi? — deyman yonimga kelgan Asadulladan.

— Nimani? — deydi u o'sha-o'sha befarqlik bilan.

Men tevarakka ishora qilaman. U, biz har kuni ko'raverib ko'nikib qolganmiz, deydi. Demak, go'zallikka ham ko'nikish mumkin ekan-da? Bu o'y yuragimni tirnab o'tadi. Uy egasining savollariga javob berishni istamay tongni tomosha qilishda davom etaman. Shunda sal narida manzaradan biz kabi sehrlanib turgan uy egasining qizini ko'raman. Qiz ham biz kabi tong manzarasiga mahliyo edi. Bundan chiqdi go'zallikka ko'nikish yoki ko'nikmaslik har bir odamning o'ziga, yuragiga bog'liq ekan.

Asadulla bizga qo'shilish istagani bildirgach, yig'ishib, safar rejasini tuza boshladik. Qarshimizda ikki yo'l turardi. Biri ot-ulovda dara ichi bilan yo'lga tushish, ikkinchisi, mashinada Oybek jamoa xo'jaligi territoriyasigacha borish va g'or joylashgan daraga yuqoridan enish edi. Biz o'ylab-o'ylab ikkinchi yo'nalishni ma'qul topdik. Mashinaga joylashib, qaydasan, Temur g'ori, deya yo'lga tushdik. O'rtada yigirma chaqirimdan oshiq masofa yastanib yotganini biz hali bilmasdik. Tog' sharoitidan chiqsak, bu juda katta masofa edi. Asadullaning, juda yaqin, degan gapiga ishonib yo'lga chiqaverdik.

Tog'liklarning qiziq fe'li bor. Ulardan falon joygacha qancha bor, deb so'rasangiz, javoblari hamisha bir xil: "Yaqin, juda yaqin" deyishadi. Ularning, yaqin, juda yaqini esa goho o'ttiz-qirq chaqirimni tashkil etadi.

Mashinada Toshqo'rg'ondan chiqa boshlar ekanmiz, quyida qola boshlagan qishloqqa xayolchan boqaman. Toshqo'rg'on ... Toshqaloq yo'llarida ming yillik tarix sochilib yotgan qadimiy go'sha. Bu yo'llardan necha bor bahodir va shavkatli jahongir Amir Temur goh xursand, goh parishon, goh mag'rur, goh masrur holda bedovini o'ynatib o'tmagan deysiz!

SO'QMOQLAR BO'YLAB

Temur g'ori joylashgan daraning Dehqonobod tumaniga qarashli qismiga mashinada yetib kelganimizda quyosh xiyla tiklashgandi. Biz yo'lda cho'ponlar o'toviga qo'nib o'tdik. Maqsadimiz, ulardan ulov so'rash edi. Umri tog'u toshlarda kechadigan cho'ponlar bajonidil ko'mak berishga hozirligini bildirdilar va bizga ikkita eshakni ajratdilar.

Bu fikr mendan chiqqanligi sababli, yigitlar to'ng'illashib e'tiroz bildira boshladilar:

— Eshak nimaga kerak, qancha yuk bo'lsa o'zimiz ko'tarardik.

— Bunaqada kun botguncha sanqib yuraveramiz-ku.

— Bir kamimiz eshakning orqasidan imillab yurishimiz qoluvdi...

Bu borada men ularni ayblamayman. Chunki birinchi safarda o'zim ham ulardan kam hovliqmaganman. Ammo hovliqish hech qachon yaxshi natija bermaydi. Ayniqsa, ekspeditsiya uchun koni zarar bu.

Cho'ponlar eshaklarni yetkazib kelishguncha biz dara bo'yida hozirlik ishlarini ko'ra boshladik. Olib kelingan yuklar o'rtada taqsimlandi. Eshaklarga juda og'ir yuklarni qoldirdik. Yigitlarga qolsa, eshaklar yetib kelmasdan pastga ena qolishsa, shunda yolg'iz yurish

havotirli ekanligini, shu soniyadan boshlab, hamma bir kishiga bo'ysinshi lozimligini uqtirdim.

Nihoyat, qolgan og'ir yuklarni ulovga ortib yovvoyi jonivorlar solgan so'qmoqlar bo'ylab daraga ena boshladik. Pastga enganimiz sayin dara o'z jamolini ko'z-ko'z qilar, bunga sari hayajonli xitoblar yangrardi. Dara haqiqatan afsonaviy ko'rinishda edi. Chet el filmlarida dahshatli sur'atda tasvirga olingan ulkan daralar, qo'rqinchli so'qmoqlar buning oldida bir pul edi. Dara tubidan oqayotgan jo'shqin soy mayda jilg'adek bazo'r ko'zga tashlanardi. Bir ozdan so'ng odamlarning hovuri o'z-o'zidan susayib qoldi. Og'ir yuk ostida past-baland so'qmoqdan qadam tashlashning o'zi bo'lmasdi. Eshaklar qora terga tushib, kishilar yordamisiz olg'a siljiy olmay qoldi. Chunki yo'l juda nosoz bo'lib, emin-erkin harakatlanishning imkoni yo'q. Biror soatlardan so'ng dara tubidagi soy bo'yiga yetib, dam olmoqqa to'xtadik. Jindek tanavul qilishni ham unutmadi.

Biz turgan yerdan g'or og'zi qorayib ko'rinib turar, biroq endi yigitlar ortiqcha hovliqishmas, tog' tabiati shoshqaloqlikni yoqtirmasligini allaqachon fahmlab yetishgan edi. Tog'da hamma narsa juda yaqin ko'ringani bilan, yetishmoq hamisha oson kechmasdi. Tog' kishidan xuddi o'ziga xos salobatu xotirjamlikni talab etadi. Oshiqmagan odamga sir-asrorini qadam-baqadam ocha boradi. Shoshqaloqni tund qiyofada qarshilab, obdon sarson qiladi.

Soy yoqalab yo'lga tusharkanmiz, yelkamizdagi yuklarning zalvorini yanada teranroq his qila boshladik. Boshda rosa hovliqishgan yigitlar endi har yuz odimda bir bor to'xtab, nafas rostlashni o'ylardi.

Navbatdagi muyulishda biz ayiq tezagiga duch keldik. Tezak juda yangi bo'lib, bundan biz yanada xushyor tortdik. So'qmoq bo'ylab cho'zilgan, sochilgan

yigitlar tezda jiplashdilar. Ayiqning o‘zini ko‘rmagan bo‘lsak-da, archalar orasida turganini his etib bordik.

Mana shu tarzda g‘or og‘ziga yetib kelganimizda barimiz obdon holdan toygandik.

G‘OR OG‘ZIDA

Toshkentdan chiqqandan buyon g‘orga yetishmoq o‘yida entikib kelishayotgan ekspeditsiya a‘zolarining birortasi ham manzilga kelgach, ichkariga oshiqmadi. Zero, vahimali tarzda qorayib turgan g‘orga kirmoqqa kimda jur‘at bor deysiz, bu yog‘iga endi oshiqib bo‘lmasdi. G‘orga kirishdan avval oyog‘imiz tagidagi supani ko‘zdan kechirmoq lozim edi.

Sohibqiron poyqadami muborak etgan bu manzilgohga qadam qo‘yishdan oldin tevarakni yaxshilab nazardan o‘tkazmoq kerak. Siz o‘shanda qoya bag‘rida bir emas, ikkita g‘orning mavjudligini payqaysiz. Birinchi g‘or “Sayisxona” deb yuritiladi. Uzunligi taxminan 190 metr chamasi bu g‘orda Amir Temur lashkarlarining otlari saqlangan. Asosiy g‘or sayisxonaning chap yonida joylashgan. Har ikkala g‘or og‘zi baland va keng supalar bilan birlashtirilgan. Supa pishiq g‘isht shaklidagi tosh parchalaridan o‘ta mohirlik bilan terilib, ular orasiga archa yog‘ochlari yotqizib mustahkamlangan. Supa devorlarining balandligi 4 metrlar chamasi bo‘lib, eni 20 metrni tashkil etadi. Supadan so‘ng toshdan terilgan zinapoyalar boshlanadi va asosiy g‘orga o‘sha zinapoyalar orqali ko‘tariladi.

Biz supada g‘orga kirish uchun tayyorgarlik ishlarini boshlab yubordik. Kamera qayta va qayta ko‘zdan kechirildi. Eshakka ortib kelingan ulkan va og‘ir akkumulatorga sim bog‘lanib, simning ikkinchi uchi

projektorga ulandi. Umid bilan ko'tarib kelgan nalarimiz hech nimaga yaramasligi ana shunda ma' bo'ldi. Projektor qizarib yondi. Tabiiy, bu nur bilg'or ichini tasvirga tushirib bo'lmazdi. Biz sarosimaga tushib qoldik. Nima qilishimizni bilmay, bir-birimizga termulamiz. Ekspeditsiyaning barbod bo'lgan shundoqqina ayon bo'lgandi. Ammo buni hech qaysimiz tan olgimiz kelmas, go'yo biror mo'jiza sodir bo'lishini kutardik. Va buni qarangki, o'sha mo'jiza yuz berdi ham. Qanday qilib dersiz? Bir chetda xayolchan chordona qurib o'tirgan Sharofiddin goh bizga, goh qizarib turgan chiroqqa boqarkan, oshiqmay yelkasidagi qopini oldi-da, uni titkilab to'rt dona shaytoyolar chirog'ini chiqardi.

— To'rtala chiroqni birlashtirsak, tegishli nur hosil qilsa bo'lar balki? — dedi chiroqlarni birin-ketin yoqib.

Chiqmagan jondan umid deganday, rejissyorimiz chiroqlarni qo'liga oldi. Ularni birlashtirib, nurini bitomonga yo'naltirdi va tasvirchilarga, xo'sh, qalay degan ma'noda termuldi. Agar shu tobda tasvirchi Rustam Hakim, bo'lmaydi, deganda, bu ayol portlab ketishi turgan gap edi. Biz ham juda yomon ahvolda tushib qolardik.

Yig'ilganlarning bari tasvirchining og'ziga tikilganimiz. Uning birgina so'zi ekspeditsiyaning taqdirini hal etardi. Haytovur, uning yuzi sekin-asta yorishdi, o'rtaga cho'kkan sukunatni najotbaxsh so'z tilkalab yubordi.

— Eplasa bo'ladi.

Hammamiz yengil nafas oldik. Azbaroyi quvonga nimizdan qornimiz ochiqqanligini shundagina sezilimiz. Quruq nonu bir burdadan go'sht bilan kifoyalantib, birin-ketin o'rnimizdan qo'zg'aldik. Mendagi hayajon boshqalarnikidan kam emasdi. Chunki o'tgan safar g'orning yarmigacha borgan bo'lib, undan narisi men

uchun butunlay jumboq edi. Shuningdek, adadsiz tashvish ham meni qiynardi: "Lahmdan o'ta olarmikanmiz?" Turgan gap, yuragimni o'rtayotgan tashvishni bildirmaslikka tirishib, oldinga tushdim. Boshqalarning g'orga nisbatan qiziqish yanada ortgandi. G'or og'zidagi inson qo'li bilan tiklangan supalar bu yerda bir vaqtlar Temur manzil tutganidan ogoh etib, ortiqcha shubhalarga o'rin qoldirmagandi. Ekspeditsiya g'orda aql bavor qilmas sinoatlarga duch kelishini yurakdan his etib, oshiqmay olg'a siljidi.

G'ORGA YURISH

G'or ostonasiga qadam qo'yishimiz bilan ichkaridan zax va namchil havo yuzimizga urildi. G'ira-shira yorug'likda baland shiftdan o'pirilib tushgancha g'or yo'lagini to'sib qo'ygan nihoyatda ulkan toshga ko'zimiz tushdi. Birinchi bor tashrif etayotgan odam bu sinoat qarshisida dovdirab qolishi tabiiy. Ammo o'tkir nigoh tosh yonidan ichkariga yo'l borligini darhol ilg'aydi. Biroq tosh kirgan kishini xushyorlikka chorlaydi. G'or shiftidan istagan paytda tosh qulashi mumkinligidan ogohlantiradi.

— Ortiqcha shovqin qilinmasin, barcha chiroqlar yoqilsin! — deya ogohlantirdim.

Qo'limizda mavjud barcha chiroqlar yoqilishi bilan g'or o'z mahobatini namoyish etdi-qo'ydi. Boshda kulrang tusda ko'ringan g'or devorlari chiroq nurida rang-barang ko'rinish kasb etdi. Ekspeditsiya a'zolari g'or shiftining bu qadar balandligini tasavvur etmagan ekan, qorong'ilik bag'rida hayratli nido qalqidi. Bu nido qalqiy-qalqiy g'orning noma'lum bo'shliqlariga singib yo'qoldi.

— Shovqinni bas qilinglar! — deyman men yana.

G'orning lahmigacha bo'lgan qismini oldin kirib ko'rganim uchun bu safar sal bermalol harakatlanaman. Biroq tasvirga olish jarayoni ildam harakat qilishga qo'ymasdi. Sharofiddinning to'rt chirog'i va qo'limizdagi boshqa chiroqlarni birlashtirib, nurni kerakli tomonga yo'naltirib, tasvirga olish ishlarini boshlab yuborarkanmiz, baribir yana ko'ngilga xijillik oraladi. Nur yetarli darajada emasdi. Shunga qaramay, imkon yetganicha suratga olib, asta-sekin ilgarilaymiz.

Birinchi gal sezmagani ekanman, g'or yo'lagi borabora keskin o'ng tomonga burilarkan. O'ngga qayrilishimiz bilan ko'z o'ngimizda bahaybat zal namoyon bo'ldi. Biz uni o'zimizcha "Kichik zal" deb atadik.

Ilgarilar ekanmiz, havoning namligi kuchayganini sezdik. Qop-qorong'i zalning allaqayerida shiftdan tinimsiz tomchi chakkilardi. Bir ozdan so'ng ko'z o'ngimizda ajoyib manzara — oqish marmar ustunlar maydoni namoyon bo'ldi. Ustunlar g'alati yo'sinda joylashgandi. Biri yerdan o'sib chiqqan bo'lsa, ikkinchisi shiftdan osilib tushgandi. Ayrim joylarda ular bir-biriga chirmashib, yaxlit ustun tashkil etgandi.

Manzara nihoyatda go'zal bo'lib, kirganlar aqlini bir muddat shoshirib qo'ydi.

— Nima bu? — degan savol qorong'ilik qo'ynini titkiladi. Unga, bunchalik go'zal, degan xitob qo'shildi.

— Inson qo'li bilan yasalganmi? — dedi yana kimdir.

— Amir Temur bobom qurdirgan bo'lsa kerak, — deya bllag'onlik qildi uchinci bir kishi.

— Sumalaklar, — deya izoh berdi Asadulla. — Tog' jinlarining suvda erishidan hosil bo'lgan jismlar. Ilmiy tilda aytganda, shiftdan osilib tushgani stalaktitlar, quyi qismdan "o'sib" chiqqanlari stalagmitlardir. Bular g'orning qovurg'asi hisoblanadi. Shuning uchun sumalaklarga tegib bo'lmaydi. Sindirmanglar.

Sumalaklar turli shaklda bo'lib. biri marmar ustunni eslatsa, boshqa biri g'aroyib hayvon shaklida edi. Bu xil manzarani faqat tabiatgina yarata oladi. Inson undan faqat o'lgu olishi mumkin. Shunda Dilorom Karimova qiziq bir fikrni o'rtaga tashladi.

— Amir Temur Samarqand, Shahrsabzdagi qadimiy binolarni bunyod ettirishda mana shu ustunlaru shakllardan ko'chirma olgan emasmikan, a?

Biz sumalaklar saltanatiga yanada hayrat va sinchkovlik bilan nazar tashlaymiz. Ulardagi g'aroyib shakllar va nafis chizgilar bu fikrni tasdiqlaganday bo'ladi. Ammo tasavvurga ortiq erk bermay yana tevarakka alahsiymiz. Shunda ko'zimiz shiftdan tomayotgan tomchilarga va yerda hosil bo'lgan ko'lmakka tushadi. Asta borib suvdan ho'playman. Bu qadar xush-ta'm suvni, to'g'risi, ilgari hech qachon ichmaganman. Og'zimda ajoyib ta'mni his etganimdan so'ng, boshqalarniyam taklif etaman. Ammo suvdan xo'plashga hamma ham royish bermadi. Ko'pchilikni suvdan ko'ra g'orning sir-sinoatlari ko'proq qiziqtirmoqda edi.

Boshqalar sumalaklarga qanchalik mahliyo bo'lib qaramasin, men ularga adovat bilan tikilardim. Negaki, ayni shu sumalaklar g'orning ilgarigi ko'rinishiga, ya'ni yuziga “parda” tortgan, oqibat, biz tosh devorlardan o'zga narsani ko'ra olmayotgan edik. Holbuki, Buxoro amirligining Shahrsabzdagi begi Mirza Salimbekning “Safarnoma”sida qayd qilingandek, hatto 1910 yillarga qadar ham Temur g'orida kishini lol qoldiradigan osori-atiqalar ko'plab mavjud bo'lgan. Chunonchi, g'or ichidagi xonalarning tosh devorlarida bo'rtma gullik katta-kichik taxmonlar, tokcha-javonlar yo'nilgan. Bu taxmonlarga tosh panjaralar ham yasalgan. G'or ichi zallarining yo'laklariga, har joy-har joyda toshdan yo'nilgan shamdonlarda shamlar shu'la taratgan. Taom

tayyorlanadigan va boshqa turdagi xonalar mavjud bo'lgan. Qurol-aslaha yasaladigan do'kon-sandonlar qurilgan. Bunga misol qilib, Temur g'oridan uncha uzoq bo'lmagan masofada hozirda Do'konxona deb yuritiluvchi qishloq qad rostlagan. Amir Temur davrida ham, undan oldingi zamonlarda bu joy aholisi tog' rudalaridan temir ajratib olishni bilishgan. Temur bundan unumli foydalangan bo'lishi tabiiy hol. Bundan tashqari, xususan, Mirza Salimbekning e'tirof etishi-cha, g'or qa'ridagi tosh yo'lak devorlari Buxoroi Sharifning zargarlik ustaxonalaridagi ravoq va gumbazlardan andoza olingan holda bezatilgan. Tosh qal'a ichida keng yalanglik monand maydon bo'lib, o'rtasida yoqut tusli marmardan yasalgan xontaxta bo'lgan..."

Ming afsuski, endilikda ulardan hech narsa qolmagan. Sharofiddin do'stimizning aytishiga ko'ra yaqin qishloqlardagi ayrim odamlarning qo'lida qadimiy anjomlar saqlanar ekan. Albatta, yashirin holda. Bundan shu xulosaga kelish mumkinki, Temur g'ori odamlar tomondan talangan... Sumalaklar va shiftdan qulagan toshlar esa g'or yo'laklarini, inson qo'li bilan yaratilgan tokcha-javonlarni ko'zdan bekitgan. Shuning uchun ham hamrohlarimning ko'zini o'ynatayogan sumalaklarga yomon nigoh bilan nazar tashlamoqda edim. Ikkinchi jihatdan, men ham nohaq edim. Sumalaklar tabiiy jarayon bo'lib, g'orga "qovurg'a" vazifasini o'tar, uning umrini uzaytirar edi. Bir gap bilan aytganda, g'or tamomila tabiat izmiga bo'ysunib, inson qo'li bu erda ojiz edi. G'orda o'sish-unish, yemirilish va yiqilish jarayoni odatdagidek davom etar, ko'hna asoratlardan, endilikda asar ham topilmasdi. Faqat g'or og'zidagi supalargina deyarli bus-butun saqlab qolingan...

Biz tasvirga olishda davom etib, zaldan kichik yo'lakka o'tdik. Yo'lak ensiz bo'lsa-da, shifti juda

baland edi. U bizni toshlar qalashib yotgan ulkan zalga boshlab chiqdi. Oyog‘imiz ostida shiftdan qulagan toshlar, boshimiz ustida har daqiqada yiqilib tushishga tayyor toshlar... Manzara juda ayanchli edi. Vaziyat undan-da battar. Biz toshlar yiqilishi xavfi mavjud bo‘lgan zaldan yurib o‘tishimiz lozim edi.

Men yaqindagina qulagan toshga zimdan nazar solarkanman, bu yog‘iga faqat tavakkal qilmoq lozimgini angladim. Axir chumchuqdan qo‘rqqan tariq ekmaydi-ku. Fikrimni uqqan Asadulla dedi: “Xudo saqlasa, hech bir ziyonsiz kirib chiqamiz!” U shunday desa-da, negadir hadik to‘la ko‘zlarini shiftdan uzmas, ovozini balandlatmaslikka tirishardi. G‘orga bir necha marta kirib chiqqan Asadulla cho‘chiyaptimi, demak, juda ehtiyot bo‘lish kerak, degan o‘yga bordim. Lekin nimadan ehtiyot bo‘lish kerak? Oyoq ostidagi toshlardanmi? Buning iloji bor. Ammo boshing ustida osilib turgan toshdan qanday qilib ehtiyot bo‘lish lozim? Tosh tushadigan bo‘lsa, bizdan so‘rab o‘tirmaydi-ku. Shunga qaramay, dadil odimlashda davom etdik. Eng qizig‘i, birinchi kirishimda, qiziq ustida, xavfni sezmagan edim. Bu safar atrofda xavf solib turgan narsalarni yaqqol sezib, ko‘rib turardim.

— Muzxonaga o‘xsharkan, — deb qoldi Valijon. — Harorat qancha ekan, a?

— Qishin-yozin plyus olti, — dedim men. — G‘orda ko‘rshapalakdan o‘zga jonivor yashamaydi.

Xuddi shu payt shiftdan bir ko‘rshapalak uzilib, g‘orning qorong‘i burchagi tomon uchib ketdi.

— Ular ham yakkam-dukkan, — dedim yana shiftni jiddiy kuzatarkanman. Haqiqatan o‘sha kuni boshqa ko‘rshapalak uchratmadik.

Ekspeditsiya shiftdan o‘pirilib tushgan ulkan-ulkan toshlar oralab borarkan, bir ozdan so‘ng biz yo‘lak tubiga yetdik. Aslida tub emas, ulkan tosh devor yo‘li-

mizni to'sib qo'ygandi. Bungacha biz 400 metr chamasi ichkarilab qo'ygandik.

Ilgarilab ketganlar hayron to'xtashgach, men oldinga o'tib, bosh zo'rg'a sig'arli tuynikka, ya'ni lahm og'ziga ishora qildim.

-- Bu yog'iga yo'lni mana shu lahm orqali davom ettiramiz, — dedim.

— Bosh sig'maydi, yelka qandoq sig'arkin? — dedi kimdir ishonchsizlik bilan.

Bunisi endi menga ham qorong'i edi. O'tgan safar xuddi shu lahm og'zidan qaytganim bois, bu yog'iga endi nima qilamiz, degan ma'noda Asadullaga qaradim. Negadir Asadulla istamayroq turardi. O'rtada tarang vaziyat yuzaga kelganini sezgan Sharofiddin oldinga chiqdi-da, yelkasidagi qopini yerga tashladi va menga dedi:

-- Sizni bilmadimu, lekin men bemalol sig'aman.

U shunday dedi-da, o'rmalab lahm ichiga kirib ketdi. Bir ozdan so'ng keti bilan tisarilib chiqib keldi.

— Mening izimdan o'rmalab kelaveringlar, — dedi lahm og'zida cho'zilib yotgancha. — Qani, mendan keyin kim?

Tor, juda tor teshikka odam bolasining sig'a olishiga aqlimiz bovar qilmaganidan, qimirlovchi kishi bo'lmadi. Shunda rejissyorimiz Dilorom Karimova ilkis oldinga chiqdi-da, Sharofiddinga ergashdi. Ayol kishidan keyin qarab turib bo'lmadi. Ulardan so'ng lahmga suqilgan birinchi tasvirchimiz Rustam Hakimov rangi oqargancha tezda qaytib chiqdi. Qo'lidagi kamerani ikkinchi tasvirchimiz Valijonga uzatib, yuragim bardosh berolmadi, dedi. Rustam Hakimovning gapidan ajabsinib, lahm ichiga o'rmalarkanman, yuragim bir sirqiradi. Lahm ichida havo nihoyatda siyrak bo'lib, bo'g'ilib qolish hech gap emasdi. Buning ustiga, yelkangizda tosh, ostingizda tosh... odamni qattiq

vahima bosarkan. Bu yetmagandek, lahm deganlari ancha uzun ekan, tag'in burilib-burilib ketganini ayt-maysizmi. Haytovur, odamlar harakatidan havo tebranib, nafas olish ancha yengillashdi.

Birinchi lahmdan o'tib, qad rostlashga ulgurmay, ikkinchi lahmgaga ro'para keldik. Yana o'rmalash, yana siqilib qolish, yana g'imirlash ... oldinda bizni nima kutayapti, buni sira bilmaymiz. O'rmalashda davom etamiz. O'rmalay-o'rmalay keng maydonga chiqib qoldik. Gumbazsimon shift tagida o'tirib, bir oz nafas rostladik.

Naridagi tosh ustiga cho'nqayib, anqayganicha g'or ichini tomosha qilayotgan rejissyorimizga minnatdorchilik bilan boqaman. Agar u lahmgaga jahd ila harakat qilmaganida, biz erkaklar haligacha, sen kir-men kir bo'lib o'tiraverarmidik. Bir gap bilan aytganda, bu ayol butun ekspeditsiya davomida o'zini yaxshi tutdi. Qiyinchiliklardan nolimadi.

Birinchi safarni yaxshi eslayman. O'shanda bir gala biz erkaklar lahm og'zida hang-mang turib qolgandik. Qo'limizdagi ma'lumotlarga qaraganda, g'or yo'lagi yana davom etishi va ko'l bilan yakunlanmog'i lozim edi. Tulki inidek teshikdan so'ng ham g'or davom etishiga o'shanda hech aqlimiz bavor qilmagandi. Nazarimizda, g'or tugallangandek edi. Ammo faktlar o'jar, g'or tugallanmagani va yana yurishda davom etishimiz kerakligini hammamiz bilib turardik. Biroq lahmdan birinchi bo'lib o'tishga hech kimning yuragi betlamagandi. Chunki biz lahmdan narida nima bor, umuman bilmasdik. G'or devorlarida qoldirilgan qog'oz parchalarida qayd etilishiga qaraganda, boshqalar ham xuddi mana shu yerdan ortga qaytishgan ekan. Keyinchalik bilsak, lahmdan kamdan-kam odam o'tgan ekan...

— Kuzatishimga qaraganda, g'orda anchagina sirli yo'laklar bor ekan, — dedi rejissyorimiz xayolchan bir tarzda. — Bu yo'laklar qayerga olib boradi, hech kim bilmaydi-da, a?

— Yo'laklar ilgari anchagina edi, — dedi Sharofiddin. — Vaqt o'tishi bilan ko'plarini sumalaklar to'sib qo'ygan...

— Ularni o'rganishga hech harakat qilganmisiz?

— To'g'risi, yo'q.

— Qiziq, o'sha yo'laklarda nimalar yashirin ekan?

— Bunisiniyam bilmadim. Lekin ayrim yo'laklar suv izlari bo'lsa kerak. Chakkilarni qarang.

— Yil-o'n ikki oy chakki tomadimi?

— Yo'q, faqat eruvchanlik paytlarda. Boshqa payt g'or tubidagi ko'l ham qurib qoladi.

Tog'da eruvchanlik yozning chillasidan boshlanadi. Erigan qor suvlari qandaydir yo'llar bilan g'orgacha yetib kelarkan. Tabiatning ishi juda sirli, bunga biz bandalarning ko'pda aqlimiz yetavermaydi.

— G'or tubidagi ko'lning suvi juda shifobaxsh, — dedi Sharofiddin. — Erigan ma'danlar bilan to'yingan suv ichgan odam davo topadi.

Ammo bizni shifobaxsh suv emas, g'orning to'ridagi ko'l qiziqtirardi. Qanaqa ko'l, joylanishi qanaqa? Yerning qa'ridagi bu ko'l qaysi manbadan yuzaga kelgan? Nahotki, eruvchanlik tufayli yuzaga kelgan bo'lsa? Biz shiftdan tomayotgan chakkilarni ko'rib turardik. Ammo bu xil chakkilardan ko'l paydo bo'lishi mumkin bo'lmagan hol edi. Demak, ko'lni suv bilan ta'minlaydigan qanday sirli o'zanlar bor. Biroq bu savollarga Sharofiddindan javob olish qiyin edi. Ko'lni o'z ko'zimiz bilan ko'rishimiz va o'rganishimiz lozim edi. Ko'lgacha esa hali ancha bor edi. Buni biz yurakdan his etib turardik.

Eran-qaran o‘rnimizdan turib, yana yo‘lda davom etdik. Tepadan uzluksiz tomib turgan tomchilar tufayli oyoq ostimiz tiyg‘onchiq edi. Har er-har erda tosh uyumlari ko‘zga tashlanadi. Nafas olish shu qadar yengil ediki, kishi beixtiyor maza qilardi. G‘orning ichki manzarasi va tuzilishi qadam sayin o‘zgarib borardi. Yo‘lak goh torayib, goh kengayib borar, kutilmaganda keng sahnga chiqib qolardik. Masalan, lahmdan chiqishda chog‘roq zalga o‘xshash joyda nafas rostlagan bo‘lsak, keyingi yo‘limiz tor yo‘lak bo‘lib bordi va ko‘p o‘tmay yanada kengroq maydonga chiqib qoldik. Bu yerni biz o‘zimizcha “Keng zal” deb atadik. “Keng zal”dan so‘ng tag‘in tor yo‘lak boshlandi. Ayrim joylarda boshimiz shiftga tegardi. Sumalaklar esa hamma joyda “hukmdor” edi. Ular shu qadar go‘zal ediki, uzib olmoq niyatida qo‘lingizni cho‘zganingizni bilmay qolardingiz. Ammo sumalaklarga qotinmoq tabiatga zarar keltirish demakdir. G‘orga kirgan odam sumalakka tegmoqni xayoliga ham keltirmasligi lozim. Yuqorida ta‘kidlaganimizdek, sumalaklar g‘orning “qovurg‘a”si hisoblanadi. U g‘or devorlarini yemirilishdan, cho‘kishdan asraydi. Ikkinchidan, g‘orda niho-yatda go‘zal va bejirim ko‘ringan sumalak tashqariga olib chiqilishi bilan qorayib qoladi. Mutaxassislar bu jarayonni havo bilan reaksiyaga kirishish deb ataydilar. Shuning-chun, g‘ordan esdalik bo‘lar, deya sumalaklarga qotinmoqni o‘ylagan sayyohlar bu ishdan tiyilgani maqsadga muvofiqdir.

Biz sumalaklarga mahliyo bo‘lgan holda yo‘lak bo‘ylab harakatlanar ekanmiz, birdan ko‘z o‘ngimizda keng joy, keng maydon namoyon bo‘ldi. Shifti gumbazsimon bu zalni biz “Gumbazli zal” deb nomladik. “Gumbazli zal”ning kengligi taxminan 35-40 metr, balandligi 25-30 metrni tashkil etardi. Zalning g‘arbiy tomonida balandligi 3-4 metr keladigan tabiiy

tosh supalarni ko‘rib hayratdan yoqa tutdik. Shiftdagi sumalaklar esa rangi va bejirimligi bilan yo‘lakdagi sumalaklardan butunlay farq qilardi. Sumalaklar tosh supa bilan uyg‘unlashib, shunday bir manzara kasb etgandiki, go‘yo ular inson qo‘li bilan yaratilgandek edi. Ularning tabiatan mavjudligiga odamning sira ishongisi kelmasdi.

Zalni kechib o‘tib, navbatdagi yo‘lakka kirishimiz bilan qulog‘imizga suvning shildirashi eshitildi. Bu endi chakkinging tovushi emasdi. Balanddan sharqirab tushayotgan suvning ovozi edi.

Bir ozdan so‘ng ko‘z oldimizda yangi mo‘jiza namoyon bo‘ldi. Biz kutilmaganda ko‘lga ro‘parok keldik. Ko‘l tip-tiniq qoramtir baxmal tusda mavjlanardi. Ko‘l sathi juda keng bo‘lib, 40-45 metrli baland shiftdan tinimsiz suv qu‘ylardi. Ko‘l yetti mo‘jizaning biri desak, sira yanglishmaymiz. Ikkinchidan, uning go‘zalligini so‘z bilan ta‘riflash qiyin. Uni faqat o‘z ko‘zingiz bilan ko‘rmog‘ingiz va shundan so‘nggina biror-bir tasavvurga ega bo‘lmog‘ingiz mumkin. Shunga qaramay, uni ta‘riflab ko‘rishga harakat qilaman: bu yerga qadam qo‘yishingiz bilan qarshingizda kamalakning yetti xil rangi jilvalanadi. Bu qo‘lingizdagi chiroq nuridan hosil bo‘lgan yog‘du. Nurli jilvaga aldanmay, chiroqni sal chetga bursangiz ko‘zingiz baland shiftga, yaltiroq g‘or devorlarga, ko‘l betini mavjlantirib, tepadan quyilayotgan suvga tushadi. Ko‘lga suv bir emas, bir necha joydan quyiladi. Kattakichik oqimlar nihoyatda serob. Chamasi ko‘lga ikki tegirmon suv tinimsiz quyilib turadi. Ko‘lga shuncha suv quyilsa-da, lekin uning sathi ko‘tarilmaydi. Bir tekisda turaveradi. Xo‘sh, ko‘ldagi ortiqcha suv qayerdan chiqib ketadi? Bu savolga turlicha javob olgan bo‘lsak-da, lekin birortasidan qoniqmadim. Shu-

ningdek, keyinchalik g'or atrofida suv chiqib ketadigan tirqishni ham ko'rmadim. Bu ham tabiatning sirli mo'jizalaridan biri-da, demoqdan o'zga chora topolmadim.

Buni qarangki, ko'l hosil bo'lgan bu yerda tosh qulash xavfi yanada kuchli ekan. Negaki, shift doim namlanib turadi-da. Shuning uchun, bu zalda ovoz chiqarmagan ma'qul. Ko'lli zalga kirishimiz bilan Asadullaning nafasi ichiga tushib ketdi. Barmog'ini labiga bosib, bizni hayratli nidolardan tiyilishga majbur etdi. Yigitlarning esa hayqirg'isi, bu qadar beqiyos go'zallik oldida lol qolishganini bildirgisi kelardi. Biroq ortiqcha hayajon xavfli ekanligini o'z vaqtida anglashib, harholda, nafasini ichlariga yuta olishga o'zlarida kuch topa bilishdi.

Qisqacha qilib aytganda, Temur g'ori og'zidan to lojuvard ko'lgacha bo'lgan masofa taxminan yetti yuz metrni tashkil etadi. Ko'lli zal esa afsonaviy va g'aroyib Temur g'orining hozircha odam oyog'i yetgan eng so'nggi bekatidir. Mahalliy aholining guvohlik berishlaricha, bu "manzilgoh" kashf etilgandan buyon ko'ldan nariga hech kim o'ta olganicha yo'q. Biroq, shuni to'la qoniqish bilan aytish mumkinki, ana shu "yetti yuz qadamlik tarix so'qmog'i" o'z zabtkoriga bir umrlik hayajon va shuuriy quvonch hadya etishi shakshubhasizdir.

Biz g'orni tark etar ekanmiz, qaytishda ikki guruhga bo'lindik. Bizga yordamchi sifatida qo'shilgan toshqo'rg'onlik yigitlar mashinada yuqoridan qaytadigan, ekspeditsiyaning asosiy a'zolari esa Toshqo'rg'ongacha Temur yurgan yo'llar bo'ylab yayov boradigan bo'ldik.

Biz yayov yo'lga tushganda, quyosh tog'lar ortiga og'a boshlagandi. Toshqo'rg'ongacha yigirma chaqirimdan ziyod. To'lin oy nurida Temur yurgan yo'llar

bo‘ylab ortimizga qaytar ekanmiz, qalbimizda u kishiga nisbatan yuksak muhabbat olovlanar, go‘yo u kishining ruhlari qo‘llab-quvvatlayotgandek juda yengil odimlardik...

SO‘NGGI SO‘Z

“Temur g‘ori ekspeditsiyasi” o‘z-o‘zidan yuzaga kelmadi. Bu maqsad avvalo, shu yurtning ajoyib farzandlari, shoir va yozuvchilar: Alijon Niyoz, Muhammad Ochil, Xolmamat Hasanlar shuurida tug‘ildi. Kamina ularga yo‘ldosh bo‘ldim. Muvaffaqiyatsiz kechgan birinchi ekspeditsiya davomida menda Temur g‘orini to‘la tasvirga tushirish va uni ekran orqali xalqqa namoyish etish istagi tug‘ildi. Ammo bu istak turli xil mashaqqatlar evaziga amalga oshirilishi turgan gap edi. Biz ekspeditsiyaga oid mashaqqatlarga ro‘para kelganimizda, Yakkabog‘ tumanining sobiq rahbarlari Xolmuqod Rahmonov, Rayimqul Rajabov, geolog do‘stimiz Sharofiddin Ahmedovlar ko‘makka kelishdi. Bu o‘rinda do‘stlarimizga chuqur minnatdorchilik bildiramiz.

MUNDARIJA

Safar oldidan	3
Moziyga bir nazar	7
Yo'lda	10
Yana yo'lda	21
Bo'ri	24
Toshqo'rg'on	27
So'qmoqlar bo'ylab	29
G'or og'zida	31
G'orga yurish	33
So'nggi so'z	44

Maktab kutubxonasi

Adabiy-badiiy nashr

NORMUROD NORQOBILOV

TEMUR G'ORI

Badialar

Musavvir *A. Kiva*
Badiiy muharrir *A. Bobrov*
Texnik muharrir *U. Kim*
Musahhah *M. Nasriddinova*

IB № 3740

Bosishga 27.11.99 da ruxsat etildi. Bichimi $84 \times 108^{1/32}$.
Tayms garnitura. Ofset bosma. 2,52 shartli bosma
toboq. 2,0 nashr bosma tobog'i. Jami 3000 nusxa ...
1071 raqamli buyurtma. 95-99 raqamli shartnoma.
Bahosi shartnoma asosida

O'zbekiston Respublikasi Davlat matbuot qo'mitasining
G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.
700129. Toshkent. Navoiy ko'chasi, 30-uy.

O'zbekiston Respublikasi Davlat matbuot qo'mitasining
1-bosmaxonasida bosildi. Toshkent — 700002, Sag'bon
ko'chasi 1-berk ko'cha, 2-uy.